

Διεύθυνση και επιστημονική επιμέλεια:

ΜΕΛΙΝΑ Γ. ΜΟΥΖΑΛΑ

ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΨΥΧΗΣ/ΕΑΥΤΟΥ

ΑΡΧΑΙΑ, ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ, ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΗ,
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ, ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΨΥΧΗΣ/ΕΑΥΤΟΥ
ΑΡΧΑΙΑ • ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ • ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΗ •
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ • ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Μελίνα Γ. Μουζάλα (Διεύθυνση και Επιστημονική Επιμέλεια)
*Αυτογνωσία και Επιμέλεια Ψυχής/Εαυτού: Αρχαία • Ελληνιστική •
Νεοπλατωνική • Βυζαντινή • Νεοελληνική Φιλοσοφία*

ISBN: 978-960-02-3546-3

Copyright © 2020: Μελίνα Γ. Μουζάλα και
εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020
Fax: 210-38.09.150
site: www.papazisi.gr
e-mail: papazisi@otenet.gr

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης
Σιατίστης 7, 54 631
Τηλ.: 2310 227410
e-mail: natasapelagidou@papazisi.gr

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: Printfair (digital & offset solutions)
Σίνα 2-4, Αθήνα, 106 72
Τηλ.: 210 33 88 119
site: www.printfair.gr
e-mail: info@printfair.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και
η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη

ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΨΥΧΗΣ/ΕΑΥΤΟΥ
ΑΡΧΑΙΑ • ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ • ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΗ •
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ • ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΜΕΛΙΝΑ Γ. ΜΟΥΖΑΛΑ

Διεύθυνση και Επιστημονική Επιμέλεια

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2020

† Μαρία Λιάτσικα

«ὥστ' οἶμαι ἐγώ, εἴ τις εἴποι τῇ βασιλέως μητρί, Ξέρξου δὲ γυναικί, Ἀμήστριδι, ὅτι ἐν νῶ ἔχει σοῦ τῶ υἱεῖ ἀντιτάττεσθαι ὁ Δεινομάχης υἱός, ἢ ἔστι κόσμος ἴσως ἄξιος μνῶν πεντήκοντα εἰ πάνυ πολλοῦ, τῶ δ' υἱεῖ αὐτῆς γῆς πλέθρα Ἐρχίασιν οὐδὲ τριακόσια, θαυμάσαι ἂν ὅτῳ ποτὲ πιστεύων ἐν νῶ ἔχει οὗτος ὁ Ἀλκιβιάδης τῶ Ἀρτοξέρξη διαγωνίζεσθαι, καὶ οἶμαι ἂν αὐτὴν εἰπεῖν ὅτι οὐκ ἔσθ' ὅτῳ ἄλλῳ πιστεύων οὗτος ἀνὴρ ἐπιχειρεῖ πλὴν ἐπιμελεῖα τε καὶ σοφία· ταῦτα γὰρ μόνα ἄξια λόγου ἐν Ἑλλήσιν».

(Ἀλκιβιάδης Ι', 123c3-d4)

η Ρωμανία κι αν 'πέρασεν ανθεί και φέρει κι ἄλλο

GENOCIDE

100 ΧΡΟΝΙΑ

ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

1919-2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό Σημείωμα της Επιμελήτριας	13
Η μυθική σύλληψη της ψυχής: Αναφορά στον μύθο της Μέδουσας-Γοργούς	15
<i>ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΤΣΟΚΑΝΗ</i>	
Όψεις αυτογνωσίας και επιμέλειας εαυτού στην <i>Ίπποκρατική Συλλογή</i>	29
<i>ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΕΦΟΥ</i>	
Η ιδέα της Φιλοσοφίας ως ολιστικής ιατρικής ενάσκησης στον πλατωνικό <i>Χαρμίδην</i>	55
<i>ΓΙΟΥΛΗ ΚΟΡΟΜΠΙΛΗ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΕΦΟΥ</i>	
Πλάτωνος, <i>Χαρμίδης</i> : Η σωφροσύνη ως διάκλεισις του Άλλου	79
<i>ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ</i>	
Έρως, Αυτογνωσία, Τέχνη, και Τεχνική στον πλατωνικό <i>Μείζονα Άλκιβιάδη</i> . Μία ανάγνωσις με άξονα το νεοπλατωνικό πλαίσιο ερμηνείας	95
<i>ΜΕΛΙΝΑ Γ. ΜΟΥΖΑΛΑ</i>	
Έρως, ψυχή και αυτογνωσία στον <i>Φαῖδρον</i> του Πλάτωνος	147
<i>ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΙΑΣΟΥΜΗ</i>	
Ηθική παθολογία και θεραπεία κατά τη Στωική Φιλοσοφία	165
<i>ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ</i>	
Μιχαήλ Ψελλός και Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων: Μια βυζαντινή γενεαλογία της επιμέλειας του εαυτού	189
<i>ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ</i>	

Όψεις της έννοιας του προσώπου στον Μάξιμο τον Ομολογητή.	241
<i>ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΨΙΜΑΛΑΚΟΥ</i>	

Η Ψυχή γεννιέται στον τόπο του Άλλου: Αυτογνωσία, επιμέλεια Ψυχής και η απουσία τους σε μια Μαξιμολογική οπτική (παραλλάσσοντας στοιχεία του λεξιλογίου της Λακανικής θεωρίας)	257
<i>ΣΩΤΗΡΗΣ ΜΗΤΡΑΛΕΞΗΣ</i>	

Ψυχή πραγμάτων, καιρός και επιμέλεια έαυτοῦ. Η αλληγορία ενός μύθου	273
<i>ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΤΑΒΕΛΑΣ</i>	

Η «λογική και ἄϋλος και ἄθάνατος ψυχή» κατά τον ιατροφιλόσοφο Θωμά Μανδακάση	285
<i>ΗΛΙΑΣ ΤΕΜΠΕΛΗΣ</i>	

Εύρετήριο Όρων και Πραγμάτων	303
------------------------------------	-----

Εύρετήριο Όνομάτων	309
--------------------------	-----

Ηλίας Τεμπέλης*

Η «ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΨΛΟΣ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΤΟΣ ΨΥΧΗ» ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΑΤΡΟΦΙΛΟΣΟΦΟ ΘΩΜΑ ΜΑΝΔΑΚΑΣΗ

Ο εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Θωμάς Μανδακάσης (Καστοριά 1709-Λιψία 1796) υπήρξε αξιοσημείωτη περίπτωση Έλληνα πατριώτη της διασποράς με σχεδόν αγνοημένο από την έρευνα συγγραφικό έργο στην Ιατρική, τη Φιλοσοφία, τη Θεολογία και την Ψυχολογία. Έχοντας γεννηθεί σε πλούσια οικογένεια, έμαθε τα πρώτα του γράμματα πιθανότατα στην πατρίδα του, κατόπιν όμως συνέχισε τις σπουδές του στην Κοζάνη, κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806), έχοντας ίσως συμμαθητή του και τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (περ. 1725-1800), θερμό θιασώτη της νεωτερικής επιστήμης. Στη συνέχεια, ο Μανδακάσης σπούδασε στη Ρωσία, στο γυμνάσιο του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας. Επίσης, παρακολούθησε επιστημονικά μαθήματα στο φιλοσοφικό τμήμα της Μεγάλης του Γένους Σχολής, στην Κωνσταντινούπολη, ενώ κατά το 1755 πιθανολογείται ότι δίδαξε στην Ακαδημία του Ιασίου.¹ Μεταξύ των ετών 1752-1757 σπούδασε Φιλοσοφία και Ιατρική στη Halle και στη Λιψία. Διδάκτορας της Ιατρικής αναγορεύθηκε στη Λιψία το 1757, οπότε και εκδόθηκε η διατριβή του στα λατινικά και ελληνικά,² αποβλέποντας έτσι προφανώς στη διαφώτιση του

* Καθηγητής Φιλοσοφίας στον Τομέα Ανθρωπιστικών και Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων.

1. Τ.Ε. Ευαγγελίδης, 2008, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Εν Αθήναις 1936 (Ανατ.: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα), τ. Β', σ. 397.

2. Θ. Μανδακάσης, *Ὅμοια τῶν ἐλλειπόντων ὁμοίων ἴματα. De Similibus Similium deficientium Medicina dissertatio quam praeside d. Io. Ernesto Hebenstreit Therapiae P.P. Facult. Med. Decano Academiae decemviro coll. Mai. Princ. Collegiato apud Lipsienses Poliatro. Lipsiae d. XIV. Ianuarii MDCCLVII. In Auditorio Medico ab hora IX. ad XII. Defendendam proponit* Θωμάς Μανδακάσης, Καστοριανός, Μακεδών, τῇ ἱατρικῇ σπουδάζων. *Lipsiae ex Officina Langenhemiana.*

ελληνικού πληθυσμού σε θέματα υγείας, καθώς και στη δημιουργία όρων της ιατρικής ορολογίας. Το επάγγελμα του γιατρού το άσκησε στη Γερμανία μέχρι το τέλος της ζωής του. Στη Λιψία ο Μανδακάσης επιμελήθηκε ελληνικών εκδόσεων, ενώ επίσης με τη συγγραφή αλφαβηταρίου επιχείρησε να καταπολεμήσει τον αναλφαβητισμό.³ Παρέδιδε γλωσσικά μαθήματα σε Έλληνες και Γερμανούς, και εξελίχθηκε σε χορηγό, καταβάλλοντας τα έξοδα για την έκδοση ελληνικών βιβλίων και αποστέλλοντάς τα δωρεάν στα σχολεία των ομογενών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με τις ενέργειες του Μανδακάση η Λιψία, όπου δεν εφαρμοζόταν καμία λογοκρισία, καθιερώθηκε ως η πόλη έκδοσης των βιβλίων του πρώιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁴ Ενδιάμεσα και για διάστημα λίγων ετών, δηλαδή από τα 1765/67 μέχρι το 1770, διετέλεσε σχολάρχης στην Καστοριά,⁵ διαδεχόμενος έναν από τους συντηρητικότερους λογίους, τον Σεβαστό Λεοντιάδη (1690-1765/70), οπαδό της Νεοαριστοτελικής Φιλοσοφίας και αντίπαλο του Βούλγαρη και του Μοισιόδακα.

Ο Καστοριανός ιατροφιλόσοφος κατά τις πολυετείς σπουδές του γνώρισε επαρκώς όλα τα προ αυτού φιλοσοφικά συστήματα, δεν προσχώρησε όμως σε κανένα από αυτά ούτε ανήκε σε κάποια αυτόνομη φιλοσοφική σχολή. Λόγω της χριστιανικής του πίστης το φιλοσοφικό του υπόβαθρο ενείχε κυρίως θεολογικό περιεχόμενο.⁶ Παρά το γεγονός ότι ο Μανδακάσης

3. Θ. Μανδακάσης, *Φυλλάδα. Ἡ ὁποία περιέχει πρῶτον εἰς τὸ Προοίμιον αὐτῆς ὅλα ἐκεῖνα, ὅσα εἶναι εἰς τὴν καλὴν παράδοσιν, καὶ ὀρθὴν προφορὰν, καὶ συλλαβὴν τῶν γραμμάτων ἀναγκαῖα. Καθ' ἑξῆς περιέχει καὶ τὰ γράμματα εἰς μίαν νέαν καὶ καλὴν τάξιν βαλμένα διὰ τὰ ἡμποροῦν ὅλα τὰ μικρὰ παιδία εὐκόλα καὶ ὀγλήγωρα νὰ τὰ μανθάνουν. Ἀκολουθῶς περιέχει καὶ ἐκείνην τὴν προσευχὴν, ὅπου κάθε ἕνας Χριστιανὸς ἀπαραιτήτως χρεωστὲι παιδιόθεν νὰ τὴν μανθάνῃ, διὰ τὰ δοξάζει καὶ νὰ εὐχαριστῇ τὸν ἐδικόν του ποιητὴν καὶ εὐεργέτην Θεόν. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς προσευχῆς περιέχει καὶ τὰς δέκα ἐντολὰς τοῦ ἐν ὑψίστοις Θεοῦ μὲ μίαν σύντομον εἰς τὴν κοινὴν μας διάλεκτον ἐξήγησιν ἐνωμένας. Ἦν συγγράψας, τύποις ἐξέδοτο Θωμᾶς Μανδακάσης Καστοριανὸς καὶ τῇ ἐπιστῇμῃ Ἱατρός. Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξωνίας παρὰ Ἰωάννη Γόττλοβ Ἑμμανουήλ Πρεϊτκοπφ. ἐν ἔτει 1761.*

4. G. Polioudakis, 2008, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Frankfurt am Main: Peter Lang, σ. 119.

5. Για τη ζωή και το έργο του Θωμά Μανδακάση, βλ. Κ.Ν. Σάθας, 1868, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις, σσ. 554-555· Π. Τσαμίσης, 1949, *Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖά της*, Αθήναι: Τύποις Ι.Λ. Αλευροπούλου, σ. 87· Π. Ζάττας, 1984, *Σχολεῖα, διδάσκαλοι, λόγιοι τῆς τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά, σσ. 40, 52-58· Γ.Τ. Αλεξίου, 1991, *Καστοριανοὶ ἱατροφιλόσοφοι: Θ. Μανδακάσης (1709-1796), Αθ. Χριστόπουλος (1772-1847)*. *Βιογραφίες-Ιδέες-Έργα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 5-19. Επίσης, Ευαγγελίδης, ὁ.π., τ. Α', σ. 120.

6. Γ.Τ. Αλεξίου, ὁ.π., σ. 8.

είχε συγγράψει και έργα φιλοσοφικού και θεολογικού περιεχομένου, δεν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα ουσιαστική καταγραφή, μελέτη και αξιολόγηση των απόψεών του από την έρευνα. Αυτό ισχύει οπωσδήποτε για το αποτελούμενο από 480 σελίδες γνωσιοθεωρητικό και θεολογικό του *Σύγγραμμα* (1760),⁷ το οποίο μάλλον άδικα θεωρήθηκε από τον Κ.Θ. Δημαρά ότι χαρακτηρίζεται από χαλαρότητα στη σκέψη και την έκφραση.⁸ Ακόμη, ο Μανδακάσης συνέγραψε έξι φιλοσοφικά και θεολογικά ποιήματα (1766).⁹

Το *Σύγγραμμα* του Μανδακάση είναι το πρώτο στο είδος του στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα ακολουθείται λίγα έτη αργότερα από την έκδοση της εμβληματικής *Λογικής* του Βούλγαρη, η οποία χρηματοδοτήθηκε από τον Μανδακάση και τυπώθηκε στο ίδιο τυπογραφείο της Λιψίας. Συνεπώς, το *Σύγγραμμα* πρέπει να θεωρηθεί πολύτιμη πηγή, η ενδελεχής μελέτη της οποίας, όταν ολοκληρωθεί, θα συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση των πνευματικών διεργασιών στον ελληνικό χώρο κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα. Πιθανότατα αυτό το έργο του Μανδακάση υπήρξε καρπός των σπουδών του στη Φιλοσοφία, η προκεχωρημένη φάση των οποίων πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Halle, όπου, όπως προκύπτει από το Μητρώο Φοιτητών, είχε ξεκινήσει να φοιτά από τις 8 Δεκεμβρίου 1752. Είναι ενδεικτικό ότι ο Μανδακάσης επαινείται από τον Βούλγαρη για τις επιδόσεις του στη Φιλοσοφία.¹⁰

7. Θ. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα τοῦ σοφωτάτου καὶ ἐξοχωτάτου ἱατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Θωμᾶ Μανδακάση Καστοριανοῦ, περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γνωσκομένων πραγμάτων Νεωστὶ τύποις ἐκδοθέν. Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξωνίας. Παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἑμμανουήλ Βρεῖτκοπφ. 1760.*

8. Κ.Θ. Δημαράς, 2000, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα: Γνώση (9η έκδοση), σ. 155.

9. Θ. Μανδακάσης, «Ταῦτα δὲ ἐστιχοῦργησε, Θωμᾶς ὁ Μανδακάσης, Εἰς δόξαν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μετ' εὐλαβείας πάσης», στο Κ.-Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης Γυναικῶν. Βιβλίον Πρῶτον. Ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σοφοὶ ἀδελφοὶ καὶ καλῶν γυναικῶν. Συντεθεῖσαι μὲν, καὶ στιχοῦργηθεῖσαι παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε. τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου. Προσφωνηθεῖσαι δὲ τῇ ἐκλαμπροτάτῃ, καὶ εὐσεβεστάτῃ δόμνῃ πάσης μολδοβλαχίας Κυρία Κυρία Ἑλένη Μανροκορδάτη. Τὰ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Κωνστῆ Ἀβράμη Νεοχωρίτου, Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξονίας τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεῖτκόπφ 1766*, σσ. 437-448.

10. Ε. Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεραισιθεῖσα. Ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρους. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἔτει, ἀψξστ', Προλεγόμενα-επιμέλεια-ευρετήρια Κ.Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριον Ερευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2010, Τῷ Ἀναγινώσκοντι, σ. 6r: «Παιδείας τε τῆς ἄλλης, καὶ φιλοσόφων μαθημάτων εὖ ἤκων [...]*».

Patna. Stud. the.		
Novemb. 25	Johann Friedrich Stecker	Quedlinburgensis Jur. dt
Decemb. 6	Fredericus Fleischmann	Heckelodorfensis theol. theol.
8	Thomas Mandaeach	Macedo castorianas Philof. o
9	Christianus Fredericus Kall	Cleto-gericensis theol. dt 1/2

Απόσπασμα του Μητρώου Φοιτητών του Πανεπιστημίου της Halle (1752).

Πηγή: Universitätsarchiv, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.

Ο Μανδακάσης ζει στο χρονικό πλαίσιο μιας περιόδου που ξεκινά από τον 16ο αιώνα και φθάνει μέχρι τον 19ο, προτού δηλαδή η Ψυχολογία εμφανιστεί ως ξεχωριστή επιστήμη. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η ψυχολογική γνώση διαμορφώνεται στο πλαίσιο της Φιλοσοφίας. Για τον Μανδακάση είναι απαραίτητη και η συμβολή της Θεολογίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Στον ίδιο, δεδομένης και της ιδιότητάς του ως ιατρού, είναι ορατές και οι επιδράσεις των ανακαλύψεων των φυσικών επιστημών, όπως της Φυσιολογίας και της Ανατομίας. Ο Μανδακάσης γράφει για την ανθρώπινη ψυχή το 1760, χωρίς βέβαια να χρησιμοποιεί τον όρο «Ψυχολογία». Αυτός σε ελληνικά κείμενα εισήχθη το 1794, όταν ο Αντώνιος Κορωνιός εξέδωσε στη Βιέννη μετάφραση του έργου του Joachim Heinrich Campe *Ψυχολογία πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν*.

Ήδη στις πρώτες σελίδες του *Συγγράμματός* του ο Μανδακάσης γράφει, μεταξύ άλλων πολλών θεμάτων, ότι η «λογική και ἄϋλος και ἀθάνατος ψυχή» είναι θεϊκό δώρο και διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα ἄλογα και ασύνετα ζώα, δεδομένου ότι ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα και ομοίωση του Δημιουργού του.¹¹ Οι χαρακτηρισμοί τους οποίους αποδίδει ο Μανδακάσης στην ψυχή είχαν υπάρξει αντικείμενο συνοπτικής πραγματεύσεως από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη (1197-1272),¹² ο οποίος στο Γ' κεφάλαιο της *Επι-*

11. Θ. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ὁ.π., σ. 18: «ὁ πατὴρ τῶν φῶτων καὶ ἀπασῶν τῶν δυνάμεων καὶ χαρίτων καὶ οἰκτιρῶν [...] καὶ λογικὴν καὶ ἄϋλον καὶ ἀθάνατον ψυχὴν μᾶς ἐχάρισε, κατὰ τὴν ὁποίαν ὄχι μόνον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλογα καὶ ασύνετα ζῶα διαφέρομεν, ἀλλὴ καὶ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ποιήσαντος ἡμᾶς θεοῦ εἴμεθα».

12. Ο Βλεμμύδης, ο οποίος χρονικά ἦταν ὁ πρῶτος εκπρόσωπος τοῦ ἀριστοτελι-

τομῆς Λογικῆς του υπό τον τίτλο *Περὶ Πείρας, Ἐμπειρίας, Τέχνης, καὶ Ἐπιστήμης· ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν Δυνάμεων τῆς Ψυχῆς* ισχυριζόταν ὅτι ἡ ἀθανασία τῆς λογικῆς ψυχῆς μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ τόσο μέσω τῆς «μετὰ λόγου δόξης» ὅσο καὶ μέσω τῆς «διανοίας»:

«Ἡ δὲ δόξα ἐπαμφοτερίζει· γίνεται γὰρ καὶ μετὰ λόγου, καὶ ἄνευ λόγου. Καὶ ἄνευ λόγου μέν, ὅταν χωρὶς αἰτίας δοξάζῃ τὰ πράγματα. Μετὰ λόγου δέ, ὅταν ἐξ αἰτίας εὐλόγου τινὸς εἰς τὸ δοξάσαι προάγῃται· οἷον, δοξάζει τις τὴν λογικὴν ψυχὴν ἀθάνατον εἶναι, μὴ ἔκ τινος αἰτίας εἰς τοῦτο ἐλθόν· ἰδοὺ ἄλογος ἡ δόξα. Δοξάζει πάλιν ἄλλος τὴν αὐτὴν ψυχὴν ὑπάρχειν ἀθάνατον, ἀλλ' ἐκ τοῦ εἶναι αὐτὴν αὐτοκίνητον, ταῦτόν δ' εἰπεῖν, αὐτενέργητον· τὸ δὲ αὐτοκίνητον, ἀεικίνητον· τὸ δὲ ἀεικίνητον, ἀθάνατον· ἰδοὺ μετὰ λόγου δόξα· ἥτις ἐστὶ τὸ συμπέρασμα τῶν προτάσεων».¹³

«Διαφέρει δὲ ἡ διάνοια τῆς μετὰ λόγου Δόξης· ὅτι ἡ μὲν μετὰ λόγου Δόξα, συμπέρασμά ἐστιν, ὡς εἴρηται, τῶν προτάσεων· ἡ δὲ Διάνοια, λαμβάνουσα τὰς προτάσεις ὁμολογουμένας κατασκευάζει τὸ ζητούμενον· λαμβάνουσα γὰρ ὁμολογούμενον, ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοκίνητός ἐστι, καὶ ὅτι τὸ αὐτοκίνητον, ἀεικίνητον, καὶ ὅτι τὸ ἀεικίνητον, ἀθάνατον· κατασκευάζει ἐντεῦθεν ἀθάνατον τὴν ψυχὴν· καὶ οὕτως ἐκ τῆς τοιαύτης κατασκευῆς, ἡ μετὰ λόγου δόξα συμπεραίνει, ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπάρχει ἀθάνατος».¹⁴

Στὴν ἴδια θεματικὴ κινούμενος ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὁποῖος στὴν *Λογικὴν* του ἀναφέρεται περὶ τις 40 φορές στὸν Βλεμμύδη, ἀσκούσε ἐντονὴ κριτικὴ σε παρόμοιες ἀπόψεις του, ἀπὸ τις ὁποῖες πίστευε ὅτι ἐπηρεάστη-

σμοῦ κατὰ τὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἀποτύπωσε μεθοδικὰ καὶ συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο του ἀριστοτελικοῦ Ὀργάνου με ἓνα σχετικὰ αὐτοδύναμο τρόπο, καθὼς ὁ ἴδιος ἐγράφε σὲ πρῶτο πρόσωπο καὶ ἐδειχνε ὅτι εἶχε κατανοήσει τις πηγές του. Τὸ ἔργο του, ὅπου ὑπάρχουν πρῶτότυπα στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἐπεξεργασία τῶν συλλογιστικῶν τρόπων, γνώρισε τὴ μεγαλύτερη διάδοση σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀργότερα σὲ λατινικὴ μετάφραση χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴ Δύση.

13. Ν. Βλεμμύδης, *Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Βλεμμίδου Ἐπιτομὴ Λογικῆς*, ξυγγραφείσα Ἰωάννῃ δονκί τε καὶ βασιλεῖ τῷ Βατάτζῃ Περίπον τὸ *ἁσλβ' ἔτος τὸ Σωτήριον*. Κατὰ δὲ τὸ *ἁχέ' ἐν Αὐγούστη τῶν Βινδελικῶν τυπωθεῖσα*. Ἦδη δὲ *Τύποις* Δεύτερον ἐκδοθεῖσα, μετὰ τῆς ἐπιτόμου αὐτοῦ *Φυσικῆς*. Ἐφεξῆς δέ, ὅ, τε περὶ *Σώματος* τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ *Ψυχῆς* ἐκτέθεται *Λόγος*. Μεθ' οὗς ὁ περὶ τῆς αὐτῆς Ὑποθέσεως τῆς *Ψυχῆς*, *Θεοφάνους* τε τοῦ *Μηδείας*, καὶ *Γενναδίου* τοῦ *Σχολαρίου*. καὶ *Τελευταίου*, ὅ, τε περὶ *Πίστεως* καὶ *Ἀρετῆς* καὶ *Ἀσκήσεως* τοῦ αὐτοῦ *Βλεμμίδου*, *Προηγουμένης* τούτων τῆς *καθολικωτέρας* αὐτοῦ *Ἐπιστολῆς*. Ἐκδίδεται δὲ *Φιλοτίμῳ* πάντα *Δαπάνῃ*, τοῦ *Χριστιανικωτάτου ἐν Πραγματευσταῖς Κυρίου Παναγιώτου Ἰωαννίνου* τοῦ *Χατζῆ Νίκου*. Ἐν *Λειψία* τῆς *Σαξονίας*. Ἐν τῇ *Τυπογραφίᾳ* τοῦ *Βρεϊτκόφφ*. Ἔτει *ἁψπδ'*, σ. 15.

14. *Ο.π.*, σ. 16.

κε άκριτα και ο Θεόφιλος Κορυδαλέας (1574-1646).¹⁵ Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ο Κορυδαλλέας, ο οποίος υπήρξε ο εμβριθέστερος μελετητής της αριστοτελικής φιλοσοφίας στην πρώιμη νεοελληνική σκέψη, επέμενε στη χειραφέτηση της Φιλοσοφίας από τη Θεολογία, μέσω της μετατόπισης της έμφασης προς τη λογική και τη φυσική. Όμως, ο Βούλγαρης, δεχόταν για τον εαυτό του ότι δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση του «φιλοσοφείν θεολογικῶς» με κριτήριο τον ορθό λόγο, απορρίπτοντας έτσι το «θεολογείν φιλοσοφικῶς». Ένα αντικείμενο αυτής της διερεύνησης κατά τον Βούλγαρη πρέπει να είναι και ο τριττός χαρακτήρας της ανθρώπινης ψυχής:

«Καὶ μὲν δὴ, καὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς τὸ ἄϋλον, καὶ ἀμιγές, καὶ ἀθάνατον φιλοσοφήσομεν».¹⁶

Είναι, συνεπώς, πιθανό ότι ο Μανδακάσης, χωρίς να αναφέρεται σε κανέναν από τους ανωτέρω λογίους, λαμβάνοντας αφορμή από τις απόψεις του Βλεμμύδη, αλλά κυρίως από την κριτική που ασκήθηκε σε αυτές από τον Βούλγαρη, επιχείρησε να αναπτύξει με τον δικό του τρόπο το θέμα του χαρακτήρα της ανθρώπινης ψυχής, αξιοποιώντας εκτενώς παραθέματα από την Αγία Γραφή, εναρμονιζόμενος έτσι μεθοδολογικά με τον Βούλγαρη, σύμφωνα με τον οποίο οι αλήθειες των Γραφών πρέπει να είναι απόλυτα σεβαστές κατά την άσκηση της φιλοσοφίας:

«Ἡμῖν δὲ οὕτως ἀεὶ φιλοσοφεῖν πειρατέον, ὥς διὰ παντός, καὶ ἐπὶ πᾶσιν, αἰρεῖσθαι μὲν τὸ τῷ ὀρθῷ λόγῳ σύμφωνον, μηδὲν δὲ πρεσβεύειν τῆς ἀποκαλυφθείσης ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀληθείας διάφωνον».¹⁷

Κατά τον Μανδακάση η ψυχή διαθέτει δυνάμεις και ενέργειες, εκδηλούμενες μέσα από τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος προσεγγίζει γνωστικά και τελικά γνωρίζει με αξιώσεις πληρότητας όσα δεν είναι αντικείμενα της αισθητηριακής γνώσης. Οι συλλογισμοί, στοχασμοί, εννοιολογήσεις και διακρίσεις, που λαμβάνουν χώρα χάρη στις ψυχικές δυ-

15. Ε. Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 170: «Καὶ ταῦτα μὲν ἄλλως ἀπ' ἄλλου παραλαβόντες, (ὅρα Βλεμ. ἐν Ἐπιτομ. Λογ. Κεφ. ε'. Ἐξ οὗ οἶμαι καὶ Κορυδ. ἐν τῇ Λογ.) ἀκριτῶς κατέχουσι, καίτοι μὴ πάνυ πρὸς ἀκριβείαν τὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀπεξεσμένα. Α'. γὰρ τὸ ἰδιοσυστάτως τὴν λογικὴν ψυχὴν νοεῖσθαι ἄνευ τοῦ σώματος, ἐν ἴσῳ τάττειν τῷ καὶ τὸ χρῶμα τοῦ σώματος διηρημένον ἐπινοεῖσθαι, οὐκ οἶμαι Ἄνδρὸς εἶναι, τοῦ τὴν ψυχὴν οὐσίαν ἄϋλον ὑποτιθεμένου, καὶ ἀθάνατον, οἷας δὴ δόξης αὐτῶν τινες τυγχάνειν εὐόκασιν. (Βλεμμίδ. αὐτόθι)». Το ἐν λόγῳ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὴν *Λογικὴν* τοῦ Βούλγαρη, που ἐκδόθηκε μὲν ἑξὶ ἔτη μετὰ τὸ *Σύγγραμμα* τοῦ Μανδακάση, ἀλλὰ σε χειρόγραφη μορφή διδασκόταν ἤδη ἀπὸ τα μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1740.

16. *Ο.π.*, σ. 67.

17. *Ο.π.*, σ. 62.

νάμεις και ενέργειες, προσπορίζουν γνώση ακριβέστερη σε σχέση με την αισθητηριακή.¹⁸ Ο γενικός σκοπός της ανθρώπινης ψυχής, όπως έχει τεθεί από τον Θεό, είναι η απόκτηση ασφαλούς γνώσης των άυλων και αόρατων πραγμάτων.¹⁹ Έτσι, η ψυχή διαθέτει δική της όραση και ακοή, οι οποίες στρέφονται αποκλειστικά προς τη γνώση άυλων και αόρατων πραγμάτων.²⁰ Περαιτέρω, η ουσία του ανθρώπου ταυτίζεται με την ψυχή του, η οποία του προσδίδει και εσωτερικότητα.²¹ Από τον Θεό η ανθρώπινη ψυχή έχει οριστεί να χρησιμοποιεί το σώμα ως προσωρινό δούλο, με απόλυτη εξουσία επ' αυτού, προκειμένου να εκπαιδευθεί και να χαλιναγωγηθεί, έτσι ώστε τελικά να υπηρετεται ο θεϊκός νόμος.²²

Σύμφωνα με τη γνωσιοθεωρία, την οποία δέχεται ο Μανδακάσης, ο άνθρωπος διαθέτει από τον Θεό κατ' αρχάς την ίδια τη γνώση. Με αυτό το βασικό επιχείρημα θεμελιώνεται και η θέση ότι στη φύση τα πράγματα δεν

18. Θ. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ό.π., σ. 19: «Κυρίως λοιπὸν δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι τῆς λογικῆς καὶ αὐτοῦ καὶ ἀθανάτου ἡμῶν ψυχῆς εἶναι αὐταῖς, ὅπου ἡμεῖς συλλογίζομεθα καὶ ἐν ἀκριβεῖ λόγῳ στοχαζόμεθα καὶ καταλαμβάνομεν καὶ ἐννοοῦμεν καὶ διακρίνομεν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα ὅπου βλέπομεν καὶ ἀκούομεν ἄλλα πολλὰ, ὅπου δὲν βλέπομεν καὶ δὲν ἀκούομεν, συμπεραίνομεν τὰ ὅποια καλῆτερα καὶ βεβαιότερα τὰ γνωρίζομεν καὶ τὰ ἱξεύρομεν, παρὰ ἐκεῖνα ὅπου βλέπομεν καὶ ἀκούομεν».

19. *Ο.π.*, σσ. 19-20: «Ὅλος λοιπὸν ὁ σκοπὸς τῆς θείας καὶ προσκυνητῆς μεγαλειότητος, ὅπου ἔχαρισεν εἰς ἡμᾶς αὐτὴν τὴν λογικὴν καὶ αὐτὸν καὶ ἀθάνατον ψυχὴν, εἶναι, νὰ βλέπομεν καὶ νὰ ἀκούομεν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁρατὰ καὶ ὕλινὰ πράγματα, ἐκεῖνα τὰ ἄλλα καὶ ἀόρατα, ὅπου ἡμεῖς, ἐν ὅσῳ εἰς τὴν σάρκα εἴμεθα, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ μὲ τὰ αὐτιά τοῦ σώματος μὴτε νὰ τὰ ἰδοῦμεν, μὴτε νὰ τὰ ἀκούσωμεν ἡμποροῦμεν ὅθεν τῆς ἀλόγου σαρκὸς ἡ ὅρασις καὶ ἡ ἀκοὴ εἶναι διὰ τὰ ὁρατὰ καὶ ὕλινὰ πράγματα, καὶ τῆς λογικῆς καὶ αὐτοῦ ψυχῆς ἡ ὅρασις καὶ ἀκοὴ εἶναι διὰ τὰ ἄλλα καὶ ἀόρατα πράγματα».

20. *Ο.π.*, σ. 38: «Ἡ θεία λοιπὸν καὶ προσκυνητὴ μεγαλειότης, ὅπου ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν αὐτῆς μᾶς ἐποίησεν, καὶ ὅχι διὰ ἄλλο τίποτες, παρὰ διὰ νὰ βλέπομεν καὶ νὰ ἀκούομεν ἐκεῖνα τὰ ἄλλα καὶ ἀόρατα πράγματα, ὅσα μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ σώματος νὰ τὰ ἰδοῦμεν καὶ μὲ τὰ ὦτα τοῦ σώματος νὰ τὰ ἀκούσωμεν δὲν ἡμποροῦμεν· ἔχαρισεν εἰς ἡμᾶς ὅρασιν καὶ ἀκοὴν τῆς λογικῆς καὶ αὐτοῦ καὶ ἀθανάτου ἡμῶν ψυχῆς».

21. *Ο.π.*, σ. 40: «Ψυχὴ λοιπὸν ὅπου λέγομεν, ἡμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμεθα, [...] ὅθεν ἐσωτερικοὶ ἄνθρωποι, ἄυλοι, ἀόρατοι καὶ ἀθάνατοι εἴμεθα».

22. *Ο.π.*, σσ. 40-41: «Ἡ ἄλογος λοιπὸν καὶ θηριώδης καὶ θνητὴ ἡμῶν σάρκα εἶναι μία προσωρινὴ δουλεύτρα καὶ σκλάβα ἰδικῆ μας, καὶ ἡμεῖς οἱ λογικοὶ καὶ αὐτοὶ καὶ ἀθάνατοι εἴμεθα κύριοι αὐτῆς καὶ αὐθένται, καὶ τελείαν ἐξουσίαν ἐπάνω εἰς αὐτὴν ἀπὸ τὸν ποιητὴν αὐτῆς καὶ ἡμῶν ἐλάβομεν καὶ ἔχομεν, καὶ ἀρκετὴν δύναμιν διὰ νὰ τὴν παιδεύωμεν καὶ νὰ τὴν χαλιναγωγῶμεν καὶ κατὰ τὴν ἰδικὴν μας θέλησιν καὶ χρεῖαν νὰ τὴν διοικοῦμεν καὶ νὰ μὴν τὴν ἀφίνωμεν νὰ κάμνῃ κανένα ἀπὸ ἐκεῖνα ὅπου εἶναι ἐναντία καὶ ἀντικείμενα εἰς τοὺς βασιλικοὺς νόμους, τοὺς ὁποίους εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως ἔδωκεν ὁ ποιητὴς καὶ βασιλεὺς ἡμῶν».

είναι ούτε «αὐτόματα» ούτε «ἄτεχνα», όπως ισχυρίζονται πολλοί.²³ Επιπλέον, ο Θεός, χάρις στη φιλόανθρωπη διάθεσή του, έχει χορηγήσει στην ανθρωπινή ψυχή και την έφεση όχι μόνο για τη μάθηση και τη γνώση των πραγμάτων, αλλά και για την απόλαυσή τους, που μπορεί να επιτευχθεί ήδη στη διάρκεια του πεπερασμένου βίου μας.²⁴ Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι η διαποτισμένη από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό αντίληψη περί της έμφυτης στον άνθρωπο τάσης για απόκτηση επιστημονικής γνώσης, με σκοπό την ευδαιμονία επί της Γης, αποτέλεσε κοινό τόπο και στα έργα λογίων συγχρόνων του Μανδακάση, όπως ο Μοισιόδαξ. Το 1765 στα μαθήματά του στην Ακαδημία του Ιασίου ο Μοισιόδαξ δεχόταν ότι η «ὕγιης φιλοσοφία», ένα σημαντικό αίτημα του καιρού του, ερευνά τη φύση όλων των πραγμάτων με απώτερο σκοπό να συγκροτήσει την αληθινή ευδαιμονία, την οποία ο άνθρωπος δύναται να απολαύσει επί της Γης.²⁵ Έτσι, η ευδαιμονία καθίσταται καθολικό αγαθό, που δεν υφίσταται αποκλειστικά σε ένα επίπεδο υπερκόσμιο. Ο Μανδακάσης ως Καστοριανός γνώριζε ότι με ευθύνη του συμπατριώτη του συντηρητικού λογίου Σεβαστού Λεοντιάδη στη σχολή της Καστοριάς η κατάρτιση των νέων δεν γινόταν με βάση τα διδάγματα της ευρωπαϊκής επιστήμης, που οδηγούν σε πρόοδο τις κοινωνίες. Έτσι, επικρατούσε μία κατά βάθος σκοταδιστική διδασκαλία, που ταλάνιζε τους νέους σπουδαστές με την απεραντολογία και τη φλυαρία μιας επιφανειακής και μηχανικής γραμματικής ανάλυσης όρων της αριστοτελικής φιλοσοφίας, και μάλιστα υπό το πρίσμα του κορυδαλλισμού. Δεδομένου ότι ο Λεοντιάδης υπήρξε σφοδρός αντίπαλος του Μοισιόδακα, αλλά και του Βούλγαρη, ο Μανδακάσης με αυτές τις απόψεις ευαγγελίζεται και ως σχολάρχης στην Καστοριά ένα νέο ήθος μορφωμένου ανθρώπου, ο οποίος πιστεύει στην καλλιέργεια των επιστημών με σκοπό την ευδαιμονία.

Κατά τον Μανδακάση, ο «καρδιογνώστης»²⁶ Θεός έχει χαρίσει στον άνθρωπο τη δύναμη να προβαίνει συνειδητά σε συνεχή μελέτη, θεωρία και πράξη τόσο σε σχέση με τον φθαρτό υλικό κόσμο, όσο κυρίως σε σχέση με τα αληθινά αγαθά που έχουν θεϊκή προέλευση. Σε αυτά ανήκουν και

23. Μανδακάσης, στο Κ.-Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης Γυναικῶν*, ό.π., σ. 437: «Πολλοὶ ἐπαινοῦν ὑψώνουν, φίλε μου, τὰ δικά τους, / Ἐκεῖνα τὰ αὐτόματα, κι' ἄτεχνα Φυσικά τους, / Ἡμεῖς δὲ τὸν ποιητὴν μας, καὶ θεὸν μας ὑψοῦμεν / καὶ τὴν δοθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ, μάθησιν ἐπαινοῦμεν». Βλ. Ζάττας, ό.π., σ. 56.

24. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ό.π., σ. 13: «καὶ μάλιστα ἡ θεία καὶ προσκνητὴ καὶ φιλόανθρωπος καὶ εὐεργετικὴ μεγαλειότης, ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν μάθησιν, καὶ γνῶσιν, καὶ ἀγάπην, καὶ ἀπόλαυσιν τῶν πραγμάτων μᾶς ἐποίησε».

25. Ι. Μοισιόδαξ, 1976, *Ἀπολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 35, Αθήνα: Ερμής, σ. 96.

26. Θ. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ό.π., σσ. 88, 97, 171, 254, 433.

τα ζωοποιά διδάγματα και τα άυλα νοήματα της χάριτος του Αγίου Πνεύματος.²⁷ Έτσι, η λογική, άυλη και αθάνατη ψυχή του ανθρώπου μέσω της επιστημονικής γνώσης δύναται, μεταξύ άλλων, να βιώσει τη μακαριότητα, ευτυχία και ευδαιμονία, η οποία σε απόλυτο βαθμό χαρακτηρίζει τον Θεό. Από αυτήν την άποψη ο Μανδακάσης επαινεί ιδιαίτερα εξίσου τόσο τους αρχαίους Έλληνες όσο και τους συγχρόνους του Ευρωπαίους, για την αγάπη τους προς την επιστημονική γνώση και τα οφέλη που προκύπτουν από αυτήν. Ιδιαίτερα επισημαίνει τις ιδιότητες των Ελλήνων, δεχόμενος ότι «Έλλην σημαίνει άνθρωπος εὐτακτος, ἐλεύθερος καὶ εὐγενής, ἐνάρετος καὶ ἀξιωματικός, σοφὸς καὶ μαθηματικός, ἐλεήμων καὶ εὐσπλαχνος».²⁸ Για αυτές τις ιδιότητές τους, και ειδικότερα για την αρετή, τη σοφία, την ευταξία και τη σεμνότητά τους, οι Έλληνες μετέδιδαν το αίσθημα της ευδαιμονίας και στους βάρβαρους Πέρσες, που γοητεύθηκαν όταν εισέβαλαν στη χώρα τους.²⁹ Πολύ πιο σημαντικό, όμως, είναι το ότι, εξαιτίας του πολύ υψηλού επιπέδου της σοφίας και της γλώσσας των Ελλήνων, ο Ιησούς μίλησε και δίδαξε στην ελληνική γλώσσα, η οποία είναι ευλογημένη από τον Θεό. Έτσι εξηγείται γιατί η Θεία Πρόνοια αξίωσε τους παλαιούς Έλληνες να απολαύσουν τη Θεία χάρη. Κατά την ίδια έννοια, και οι Νεοέλληνες οφείλουν με τον ίδιο τρόπο να καταστούν γνώστες της Θείας Πρόνοιας και να απολαύσουν τα θεϊκά δώρα.³⁰ Το γεγονός αυτό συνδέεται από τον Μανδακάση με την ανθρώπινη ευδαιμονία, αφού ο ίδιος θεωρεί ότι η ιδιότητα του πιστού Χριστιανού, που εκτελεί τις θεϊκές εντολές, συνεπάγεται όχι μόνο χαρά και αγαλλίαση, αλλά και «ἄκραν εὐτυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν».³¹ Όλα αυτά, βέβαια, δεν κατακτώνται εύκολα, διότι ο Θεός επιφυλάσσει για τους ανθρώπους δοκιμασίες, τις οποίες ο Μανδακάσης αποκαλεί χαρακτηριστικά «ὄνειδίσματα», «φοβερίσματα» και «ξυλίσματα».³² Όταν, όμως, τελικά επιτευχθεί η ευδαιμονία, τότε αυτό αναγνωρίζεται και από τους άλλους αν-

27. Ό.π., σ. 113.

28. Ό.π., σ. 393.

29. Ό.π., σσ. 319, 393.

30. Ό.π., σ. 330.

31. Ό.π., σσ. 89, 440. Πβ. Θ. Μανδακάσης, «Δέησις μετ' αἰνέσεως», στο Κ.-Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης Γυναικῶν*, ό.π., σ. 439: «Τῶν θείων σου γὰρ ἐντολῶν, μόνη ἡ ἐργασία, / εἶναι ψυχῆς μας ἡ χαρά, καὶ ἡ εὐδαιμονία». Για τις ειδικότερες απόψεις του Μανδακάση περί ευδαιμονίας βλ. Η. Τεμπέλης, «Θεϊκή και ανθρώπινη ευδαιμονία στη γνωσιοθεωρία του ιατροφιλόσοφου Θωμά Μανδακάση», στο G. Katsiampoura & E. Nicolaidis (eds), *Proceedings, International Conference "Science and Religion", 3-5 September 2015*, Project NARSES-ARISTEIA, Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation, Athens 2015, σσ. 134-145.

32. Θ. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ό.π., σ. 440.

θρώπους και, αν η ευδαιμονία αφορά ένα ολόκληρο έθνος, όπως το ελληνικό, τότε οι Έλληνες καθίστανται για όλους τους άλλους λαούς «σεβάσμιμοι καὶ χρησιμώτατοι καὶ ὠφελιμώτατοι καὶ ἀναγκαιότατοι».³³ Ο Μανδακάσης δεχόταν ότι όποιος έχει επιτύχει για τον εαυτό του την ευδαιμονία οφείλει μέσα από την επαφή του με τους άλλους ανθρώπους να τη διδάξει παντού, προκειμένου αυτή να καταστεί κτήμα και άλλων ανθρώπων. Κατ' αυτήν την έννοια, ο Μανδακάσης πιστεύει ότι ο Χριστιανός, που είναι ήδη ευδαίμων κατά τη διάρκεια του βίου του, έχει κάθε λόγο να βιώνει απερίγραπτη χαρά και αγαλλίαση, όταν εγκαταλείπει αυτόν τον κόσμο.³⁴

Ειδικότερα, τώρα, ο Μανδακάσης εξαρτά την απόλαυση των πραγμάτων από άλλες διαδικασίες και δραστηριότητες της συνείδησης. Όλες μαζί, κατά τη χρονική τους διαδοχή, είναι οι εξής: μάθηση, γνώση, αγάπη, επιθυμία και απόλαυση. Ο Μανδακάσης θεωρεί ότι αντικείμενο αυτών των διαδικασιών είναι, πρωτίστως, οι ιδιότητες του Θεού και η Θεία Πρόνοια και, στη συνέχεια, τα εκ φύσεως αγαθά. Ο ίδιος χρησιμοποιεί τον περιληπτικό όρο «πράγματα», εννοώντας το σύνολο του ορατού και αόρατου κόσμου και όλες τις δωρεές του Θεού προς τον άνθρωπο, ενώ, αντίθετα, με τον όρο «ψευδοπράγματα» εννοεί όσα συνδέονται από την άλογη, θηριώδη και θνητή σάρκα, από τα οποία ο άνθρωπος οφείλει να απελευθερωθεί, επειδή η σάρκα είναι ένας ανθρωποκτόνος εχθρός.³⁵ Έτσι, αν ο άνθρωπος ξεκινήσει με τη μάθηση των πραγμάτων, αλυσιδωτά θα συνεχίσει με τη γνώση τους, την αγάπη γι' αυτά, την επιθυμία γι' αυτά και τέλος την απόλαυσή τους.³⁶ Αν, όμως, δεν προηγηθεί η μάθηση, τότε δεν θα υπάρχει ούτε γνώση κ.ο.κ. Σε τέτοια περίπτωση, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε εχθρό και καταφρονητή των εκ φύσεως αγαθών, τα οποία αντικειμενικά δεν γνωρίζουν καμία εναντιότητα. Η μάθηση και η γνώση είναι κατ' εξοχήν ενέργειες της λογικής, άυλης και αθάνατης ψυχής, η οποία ταυτίζεται με την εσωτερικότητα του ανθρώπου και τον στρέφει προς τον αόρατο κόσμο των ρημάτων και διδαγμάτων του Χριστού. Αυτή η ψυχή διαθέτει σχεδόν απερίγραπτες δυνάμεις, ενέργειες, χάριτες και αρετές, κάτι που αποδεικνύεται από τις συνεχείς αλλαγές και επεκτάσεις των επιστημών και όλων των πραγμάτων. Συνδέοντας, μάλιστα, την αλματώδη άνοδο των επιστημονικών γνώσεων με την ψυχή, η οποία τις αποκτά, ο Μανδακάσης δέχεται ότι η ψυχή μπο-

33. Ο.π.

34. Ο.π., σσ. 18, 444.

35. Ο.π., σ. 55.

36. Ο.π., σ. 14: «Εἰς ὅλα λοιπὸν τὰ πράγματα προηγείται ἡ μάθησις, ἔπεται ἡ γνῶσις, καὶ διὰ τῆς γνώσεως ἀκολουθεῖ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐπιθυμία, καὶ διὰ τῆς ἀγάπης καὶ ἐπιθυμίας ἡ ἀπόλαυσις».

ρεί να θεωρηθεί περιγραπτή, επειδή τα αρχικά ερεθίσματα στα οποία στηρίζεται είναι πεπερασμένα, αλλά τα αποτελέσματα των δυνάμεών της δεν έχουν όρια από πλευράς ποσότητας, πολυπλοκότητας και ποιότητας.³⁷ Ο Μανδακάσης επενδύει πολύ στη μάθηση ως άκρως απαραίτητο μέσο προς την επίτευξη της ευδαιμονίας. Σε αυτήν αφιερώνει ένα γνωσιοθεωρητικού περιεχομένου ποίημα,³⁸ αποδίδοντάς της κατ' αρχάς όλα τα αγαθά των ανθρώπων. Με τη μάθηση ο άνθρωπος προστατεύεται από τα στοιχεία της φύσης, αφού με τη γέννησή του δεν γνωρίζει τι μπορεί να τον ωφελήσει και τι να τον βλάψει. Έτσι, όσα σχετίζονται με την υγεία και τη ζωή προκύπτουν από τη μάθηση. Χάρη σε αυτήν μπορούμε να επικοινωνούμε μέσω της γλώσσας, να κυβερνώμεθα μέσα από ποικίλους τρόπους και, σε τελική ανάλυση, να εξασφαλίζουμε και τους «εὐτυχημάτων τρόπους». Στη μάθηση ασφαλώς οφείλονται όλες οι εφευρέσεις και επιστήμες, της ιατρικής συμπεριλαμβανομένης, θεράπων της οποίας ήταν ο Μανδακάσης με σκοπό το καλό όλων των ανθρώπων.³⁹ Έτσι, η μάθηση χαρίζει το «εὖ εἶναι» στον άνθρωπο, καθώς επίσης και τη δυνατότητα να κυβερνά ολόκληρη την κτίση. Γι' αυτό και ο Μανδακάσης αποκαλεί τη μάθηση «νοὸς γέννημα», που χαρίζει στον άνθρωπο την ευφροσύνη, τη χαρά και την τελειότητα.

Γενικότερα, η ψυχή είναι για τον άνθρωπο εκείνο το θεϊκό δώρο που τον διακρίνει από τα ζώα και τον καθιστά εικόνα και ομοίωση του Θεού. Ασφαλέστερη γνώση και, κατά συνέπεια, απόλαυση προκύπτουν όχι για τα αντικείμενα των αισθήσεων, δηλαδή τον ορατό κόσμο, αλλά για τον αόρατο, ο οποίος είναι αντικείμενο ακριβούς στοχασμού. Προς αυτόν ακριβώς τον σκοπό ο άνθρωπος διαθέτει τη σάρκα, για να λειτουργεί σαν ένα «προσωρινὸν ὄργανον καὶ μικροσκοπίον» που του επιτρέπει κατά τη διάρκεια του βίου του να γνωρίζει τη δύναμη του Θεού και να τον θαυμάζει.⁴⁰ Όσο η

37. Ο.π., σ. 40: «ἡμεῖς καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὀλίγα ὁποῦ ἀκούομεν ἄλλα πολλὰ καὶ διάφορα ἐννοοῦμεν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὀλίγα ὁποῦ μαθάνομεν ἄλλα πολλὰ καὶ διάφορα κάμνομεν. ὅθεν ἡ λογικὴ καὶ ἄυλος καὶ ἀθάνατος ἡμῶν ψυχὴ, ἀγκαλὰ περιγραπτὴ εἶναι. αἱ δυνάμεις ὅμως καὶ ἐνέργειαι, αἱ χάριτες καὶ ἀρεταί, μὲ τὰς ὁποίας τὴν ἐστολίσειν ὁ ποιήσας αὐτὴν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν αὐτοῦ Θεός, ἀπερίγραπταις σχεδὸν εἶναι καθὼς εἰς τὰς μαθήσεις καὶ μετατροπὰς καὶ πολυπλασιασμοὺς καὶ αὐξήσεις τῶν ἀναριθμίων ἐπιστημῶν καὶ ἱστοριῶν καὶ πραγμάτων φαίνεται».

38. Μανδακάσης, στο Δαπόντες, *Καθρέπτης Γυναικῶν*, ὁ.π., σσ. 441-444.

39. Μανδακάσης, *Ὅμοια τῶν ἐλλειπόντων ὁμοίων Ἰάματα*, ὁ.π., σ. [1]: «ἰατρὸς καὶ ὑπηρέτης τῆς ὑγείας ὄλων τῶν ἀνθρώπων».

40. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ὁ.π., σ. 41: Η σάρκα «ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ὥσάν ἓνα προσωρινὸν ὄργανον καὶ μικροσκοπίον, διὰ νὰ βλέπωμεν ἐν ὧσφ εἴμεθα εἰς αὐτὴν τὴν πρόσκαιρον ζωὴν, καὶ νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἄπειρον δύναμιν καὶ σοφίαν, δι' ἧς ὁ θεὸς ὅλην τὴν ὁρατὴν κτίσιν καὶ ἡμᾶς ἐποίησε, διὰ νὰ θαυμάζωμεν ἐκεῖνον τὸν ἓνα καὶ μόνον δυνατὸν καὶ σοφόν».

ανθρώπινη ψυχή δεν απολαμβάνει τη γνώση των άυλων, αοράτων, άφθαρτων και αθάνατων πραγμάτων, τότε δεν μπορεί να βρει την ευδαιμονία σε οτιδήποτε είναι ατελές, υλικό και φθαρτό, διότι από αυτά το μόνο που δύναται να βιώσει είναι η αγανάκτηση, η ταραχή και η λύπη. Το περιεχόμενο της λογικής και άυλης ψυχής οδηγεί στην απόλυτη ευδαιμονία της και, αντίστοιχα, το περιεχόμενο της άλογης σάρκας οδηγεί προς την άκρα δυστυχία της.⁴¹ Με άλλα λόγια, η ψυχή προσπορίζει στον άνθρωπο την «ένθεον έπιστήμην», η οποία συνιστά και υποχρέωση κάθε χριστιανού, για να τη μάθει, να τελειοποιηθεί δι' αυτής και να την απολαύσει.⁴²

Σχετικά με την πρόοδο των επιστημών στην Ευρώπη κατά την εποχή του, ο Μανδακάσης αναγνωρίζει ότι οι επιστήμες και οι τέχνες βρίσκονται σε άνθηση και ότι αυτή η πρόοδος, όπως γράφει χαρακτηριστικά, αυξάνει τα πλούτη των ανθρώπων.⁴³ Ο ίδιος, άλλωστε, ως ιατρός τόνιζε στη διδακτορική του διατριβή ότι σκοπός του ήταν να προσφέρει στους συμπατριώτες του «όλα τὰ κέρδη τῶν μαθημάτων καὶ ἐπιστημῶν», έτσι ώστε αυτοί και την ψυχή τους να ευφραίνουν και το σώμα τους να ωφελούν. Σχετικά με αυτήν την άποψη, ο Μανδακάσης φαίνεται να συμεριζεται τη θέση του Μοισιόδακα, συμμαθητή του στη σχολή της Κοζάνης υπό τον Βούλγαρη, ο οποίος διατύπωνε την άποψη ότι «μήτε έπιστήμη, μήτε τέχνη έλευθερία δίδονται, τὴν ὁποίαν οἱ νεωτερικοὶ ἢ νὰ μὴ ἠϋξήσαν ἢ νὰ μὴ μετεμόρφωσαν πρὸς τὸ ἀκριβέστερον».⁴⁴ Μανδακάσης και Μοισιόδαξ υπερασπίζονται τη νέα επιστήμη, η οποία είχε γίνει αποδεκτή στη Δυτική Ευρώπη, αλλά ήταν πολύ δύσκολο να εγκολπωθεί από τους ελληνικούς συντηρητικούς πνευματικούς κύκλους, που ήσαν ακόμη προσηλωμένοι στις απόψεις του κορυδαλισμού. Ο Μανδακάσης, εξηγώντας ίσως ψυχολογικά τον συντηρητισμό των ανθρώπων, επισημαίνει ότι η πορεία προς την ανθρώπινη ευδαιμονία, στον βαθμό που περιλαμβάνει την αγάπη προς τα πράγματα που την εξασφαλίζουν, γίνεται από αυτήν καθαυτήν τη φύση του ανθρώπου, ενώ, από την άλλη, δεν μπορεί να επιβληθεί σε κανέναν άνθρωπο η ενεργοποίηση των ψυχικών του δυνάμεων και η επίτευξη της ευδαιμονίας, εάν η ψυχή του δεν ενεργοποιηθεί αφ' εαυτής από τις ιδιότητες και αρετές των πραγ-

41. Ο.π., σ. 55: «ὅσα λοιπὸν ἡ λογικὴ καὶ ἄυλος καὶ ἀθάνατος ἡμῶν ψυχὴ δι' ἄκραν τῆς εὐτυχίας τὰ ἔχει, ὅλα ἐκεῖνα ἡ ἄλογος καὶ θηριώδης καὶ θνητὴ σὰρκα δι' ἄκραν τῆς δυστυχίας τὰ ἔχει».

42. Ο.π., σ. 438: «ἐκείνην λοιπὸν τὴν ἔνθεον ἐπιστήμην ὅπου κάμνει ἐπὶ τῆς γῆς τὸν ἄνθρωπον κατ' ἄμφω τέλειον, τὴν ὁποίαν κάθε ἕνας χριστιανὸς χρὲος ἀπαραιτίον ἔχει ἐν ὧσφ εἶναι ἐπὶ τῆς γῆς νὰ τὴν μάθῃ καὶ τὴν ἀπολαύσῃ».

43. Ο.π., σ. 392.

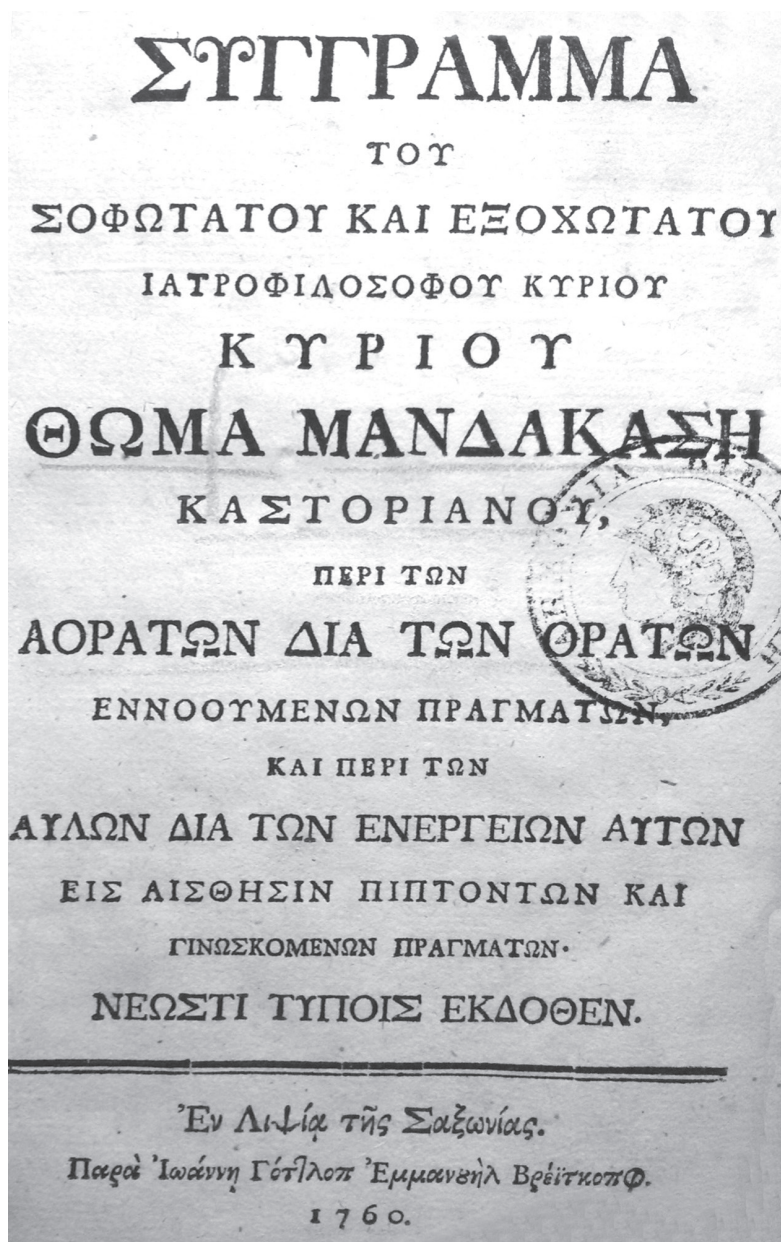
44. Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 142.

μάτων.⁴⁵ Αν ο άνθρωπος επιλέξει να μη γνωρίσει τα πράγματα, τότε θα στερηθεί της δυνατότητας απόλαυσης των υλικών και μη αγαθών και της συνακόλουθης ευδαιμονίας, ακριβώς διότι τίποτε δεν επιτυγχάνεται χωρίς τη βοήθεια του Θεού.⁴⁶

Συμπερασματικά, και όπως προκύπτει και από τον συσχετισμό ιστορικών, βιβλιογραφικών και βιογραφικών δεδομένων, οι απόψεις τις οποίες δέχεται ο Μανδακάσης ως προς τις δυνάμεις και τις ενέργειες της ανθρώπινης ψυχής, έχουν σημαντική θέση και συνδέονται άρρηκτα όχι μόνο με τη χριστιανική του συνείδηση αλλά, επίσης, και με τη γνωσιοθεωρία του, την ιδιότητά του ως επιστήμονα και δη ιατρού, αλλά και τις θέσεις του για τον ελληνισμό και τον τρόπο διαπαιδαγώγησης των νέων ανθρώπων σε όλους τους λαούς που επιδιώκουν την πρόοδο και την ευδαιμονία τους. Οι αντιλήψεις του περί ψυχής αναπτύσσονται σε απλή γλώσσα κυρίως στο εκτενές φιλοσοφικό και θεολογικό του *Σύγγραμμα*, πιθανότατα κατ'εφαρμογή της αρχής «φιλοσοφείν θεολογικῶς», όπως αυτή διατυπώθηκε από τον δάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη σε αντίθεση προς γενικές και ειδικές αντιλήψεις του Νικηφόρου Βλεμμύδη και του Θεόφιλου Κορυδαλλέα. Εικάζεται, μάλιστα, ότι αναλόγου περιεχομένου υπήρξε η διδασκαλία του Μανδακάση στην Καστοριά, όπου ο ίδιος σχολάρχισε, προκειμένου να ανανεώσει το συντηρητικό πλαίσιο εκπαίδευσης εισάγοντας τις αρχές του Διαφωτισμού. Περαιτέρω έρευνα θα καταστήσει δυνατή τη λεπτομερή περιγραφή της θεωρίας του Μανδακάση περί ψυχής, ενώ η κατάδειξη όλων των επιδράσεων που δέχθηκε και εκείνων που άσκησε θα συμβάλει στην πληρέστερη αποτίμηση της θέσης του στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της προσφοράς του στην παιδεία του Γένους.

45. Μανδακάσης, *Σύγγραμμα*, ό.π., σσ. 14-15: «ἡ ἐκ ψυχῆς λοιπὸν καὶ καρδίας ἀγάπη, ὅπου ἡμεῖς εἰς τὰ πράγματα ἔχομεν, μῆτε ἀπὸ τὰς προσταγὰς καὶ παρακαλέσεις, μῆτε ἀπὸ λόγου μας γεννᾶται, ἀμὴ ἀπὸ τὰ προτερήματα καὶ ἀρετὰς ὅπου ἡμεῖς εἰς τὰ πράγματα ἔχομεν, μῆτε ἀπὸ τὰς προσταγὰς καὶ παρακαλέσεις, μῆτε ἀπὸ λόγου μας γεννᾶται, ἀμὴ ἀπὸ τὰ προτερήματα καὶ ἀρετὰς ὅπου ἡμεῖς γνωρίζομεν εἰς αὐτά».

46. Ό.π., σ. 17: «μήτε ἄλλο κανένα ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅσα πρὸς τὴν ἐπίδοσιν καὶ προκοπὴν καὶ τελειότητα ἡμῶν ἀφοροῦν, νὰ κάμωμεν χωρὶς ἐκεῖνον τὸν δυνατὸν καὶ σοφὸν ἡμποροῦμεν».

Σελίδα τίτλου του Συγγράμματος του Θωμά Μανδακάση (1760).

Βιβλιογραφικὲς αναφορές

Πηγές

- Βλεμμύδης, Ν., 1784, *Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Βλεμμίδου Ἐπιτομὴ Λογικῆς*, ξυγγραφείσα Ἰωάννη δουκί τε καὶ βασιλεὶ τῷ Βατάτζη Περίπου τὸ ἁσλβ' ἔτος τὸ Σωτήριον. Κατὰ δὲ τὸ ἁχε' ἐν Αὐγούστη τῶν Βινδελικῶν τυπωθεῖσα. Ἦδη δὲ Τύποις Δεύτερον ἐκδοθεῖσα, μετὰ τῆς ἐπιτόμου αὐτοῦ Φυσικῆς. Ἐφεξῆς δέ, ὅ,τε περὶ Σώματος τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ Ψυχῆς ἐκτέθεται Λόγος. Μεθ' οὗς ὁ περὶ τῆς αὐτῆς Ὑποθέσεως τῆς Ψυχῆς, Θεοφάνους τε τοῦ Μηδείας, καὶ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου. καὶ Τελευταῖον, ὅ,τε περὶ Πίστεως καὶ Ἀρετῆς καὶ Ἀσκήσεως τοῦ αὐτοῦ Βλεμμίδου, Προηγουμένης τούτων τῆς καθολικωτέρας αὐτοῦ Ἐπιστολῆς. Ἐκδίδεται δὲ Φιλοτίμῳ πάντα Δαπάνη, τοῦ Χριστιανικωτάτου ἐν Πραγματευταῖς Κυρίου Παναγιώτου Ἰωαννίνου τοῦ Χατζῆ Νίκου. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεϊτκόφ. Ἔτει ἁψπδ'.
- Βούλγαρης, Ε., 2010, *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα. Ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρεως. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἔτει ἁψξστ'*, Προλεγόμενα-επιμέλεια-εுρετήρια Κ. Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριον Ερευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2010.
- Δαπόντες, Κ.-Κ., 1766, *Καθρέπτis Γυναικῶν. Βιβλίον Πρῶτον. Ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σποράδην ἱστορίαι κακῶν τε καὶ καλῶν γυναικῶν. Συντεθεῖσαι μὲν, καὶ στιχουργηθεῖσαι παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου. Προσφωνηθεῖσαι δὲ τῇ ἐκλαμπροτάτῃ, καὶ εὐσεβεστάτῃ δόμνῃ πάσης μολδοβλαχίας Κυρία Κυρία Ἑλένη Μαυροκορδάτῃ. Τὰ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν δαπάνη τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Κωνστῆ Ἀβράμῃ Νεοχωρίτου, Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξονίας τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεϊτκόφ.*
- Μανδακάσης, Θ., 1757, *Ὅμοια τῶν ἐλλειπόντων ὁμοίων Ἰάματα. De Similibus Similium deficientium Medicina dissertatio quam praeside d. Io. Ernesto Hebenstreit Therapiae P.P. Facult. Med. Decano Academiae decemviro coll. Mai. Princ. Collegiato apud Lipsienses Poliatro. Lipsiae d. XIV. Ianuarii MDCCLVII. In Auditorio Medico ab hora IX. ad XII. Defendendam proponit* Θωμᾶς Μανδακάσης, Καστοριανός, Μακεδών, τῇ ἱατρικῇ σπουδάζων. *Lipsiae ex Officina Langenhemiana.*
- Μανδακάσης, Θ., 1760, *Σύγγραμμα τοῦ σοφωτάτου καὶ ἐξοχωτάτου ἱατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Θωμᾶ Μανδακάση Καστοριανοῦ, περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων, καὶ περὶ τῶν ἄϋλων*

διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γινωσκομένων πραγμάτων Νεωστὶ τύποις ἐκδοθέν. Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας. Παρὰ Ἰωάννη Γόττλοβ Ἐμμανουήλ Βρεΐτκοπφ.

Μανδακάσης, Θ., 1761, Φυλλάδα. Ἡ ὁποία περιέχει πρῶτον εἰς τὸ Προοίμιον αὐτῆς ὅλα ἐκεῖνα, ὅσα εἶναι εἰς τὴν καλὴν παράδοσιν, καὶ ὁρθὴν προφοράν, καὶ συλλαβὴν τῶν γραμμάτων ἀναγκαῖα. Καθ' ἑξῆς περιέχει καὶ τὰ γράμματα εἰς μίαν νέαν καὶ καλὴν τάξιν βαλμένα διὰ νὰ ἡμποροῦν ὅλα τὰ μικρὰ παιδιὰ εὐκόλα καὶ ὀγλήγωρα νὰ τὰ μανθάνουν. Ἀκολουθῶς περιέχει καὶ ἐκείνην τὴν προσευχήν, ὅπου κάθε ἕνας Χριστιανὸς ἀπαραιτήτως χρεωστεῖ παιδιόθεν νὰ τὴν μανθάνῃ, διὰ νὰ δοξάζῃ καὶ νὰ εὐχαριστῇ τὸν ἐδικόν του ποιητὴν καὶ εὐεργέτην Θεόν. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς προσευχῆς περιέχει καὶ τὰς δέκα ἐντολὰς τοῦ ἐν ὑψίστοις Θεοῦ μὲ μίαν σύντομον εἰς τὴν κοινὴν μας διάλεκτον ἐξηγήσιν ἐνωμένας. Ἦν συγγράφας, τύποις ἐξέδοτο Θωμᾶς Μανδακάσης Καστοριανὸς καὶ τῇ ἐπιστήμῃ Ἰατρός. Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας παρὰ Ἰωάννη Γόττλοβ Ἐμμανουήλ Πρεΐτκοπφ. ἐν ἔτει 1761.

Μοισιῶδαξ, Ι., 1976, Ἀπολογία, επιμ. Ἀλκης Αγγέλου, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 35, Αθήνα: Ερμής.

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

Αλεξίου, Γ.Τ., 1991, Καστοριανοὶ ἱατροφιλόσοφοι: Θ. Μανδακάσης (1709-1796), Αθ. Χριστόπουλος (1772-1847). Βιογραφίες-Ιδέες-Έργα, Θεσσαλονίκη.

Δημαράς, Κ.Θ., 2000, *Ιστορία της Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως τὴν εποχὴ μας, 9η ἐκδοση, Αθήνα: Γνώση.

Ευαγγελίδης, Τ.Ε., 1936, *Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τόμ. Α'-Β', Ἐν Αθήναις: Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου (Ανατ.: Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2008).

Ζάττας, Π., 1984, *Σχολεῖα, διδάσκαλοι, λόγιοι τῆς τουρκοκρατούμενης Καστορίας*, Καστοριά.

Polioudakis, G., 2008, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

Σάθας, Κ.Ν., 1868, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις.

Τεμπέλης, Η., 2015, «Θεϊκὴ καὶ ἀνθρώπινη ευδαιμονία στὴ γνωσιοθεωρία τοῦ ἱατροφιλόσοφου Θωμά Μανδακάση», στο G. Katsiampoura and E. Nicolaidis (eds.), *Proceedings, International Conference "Science and Religion"*, 3-5 September 2015, Project NARSES-ARISTEIA, Institute

of Historical Research, National Hellenic Research Foundation, Athens, 134-145.

Τσαμίσης, Π., 1949, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, Αθήναι: Τύποις Ι.Λ. Αλευροπούλου.

Elias Tempelis

Professor at the Sector of Humanities and Political Sciences
of the Hellenic Naval Academy

ABSTRACT

The rational, immaterial and immortal soul according to the iatrophilosopher Thomas Mandakassis

The representative of the Neohellenic Enlightenment Thomas Mandakassis (Kastoria 1709-Leipzig 1796) was a remarkable case of a Greek patriot in the Diaspora whose work in Medicine, Philosophy, Theology and Psychology has rather been neglected so far. In particular, the rational, immaterial and immortal human soul («λογική καὶ ἄυλος καὶ ἀθάνατος ψυχή») is a central topic of his long treatise on how the immaterial intelligible entities become known by means of the visible things (*Σύγγραμμα περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων*, Leipzig 1760), where he has also exposed his philosophical and theological views. The paper is about the powers and activities of the soul, as well as the aims of its existence, the most important of which are the acquisition of knowledge, the happiness on earth and the assimilation to the divine. Mandakassis believed that modern Greeks of his age were in need of cultivation of their religious faith and internality, so as achieve happiness with the assistance of sciences. The belief in the achievement of happiness through the scientific progress was also shared by Iossipos Moisiodax. Happiness for Mandakassis derives from processes of consciousness, like learning, knowledge, love and desire with reference the goods, the derivation of which is to be sought in God and Nature. Mandakassis seems to have been influenced by Evgenios Voulgaris' methodological principle of "philosophizing theologically", as well as his criticism against the byzantine scholar Nicephorus Vlemmydes and the Neoaristotelian Theophilos Corydaleus. Mandakassis must have taught his views at the School of Kastoria, where he succeeded the conservative scholarch Sevastos Leontiadis.

Αυτός ο Συλλογικός Τόμος περιλαμβάνει μελέτες Πανεπιστημιακών Καθηγητών και Ερευνητών που επιχειρούν να ανιχνεύσουν τους αρμούς ανάμεσα στις τρεις θεμελιώδεις για την ανθρωπινή σκέψη και πνευματική δημιουργία θεματικές έννοιες, την φιλοσοφία, την αυτογνωσία και την επιμέλεια ψυχής/εαυτού, εκκινώντας από την αρχαία φιλοσοφική προσέγγιση της σχέσεως μεταξύ τους, η πιο γνωστή εκδοχή της οποίας είναι το σωκρατικό αίτημα για την επιμέλεια της ψυχής, και επεκτείνοντας το ενδιαφέρον τους σε όλες τις μεταγενέστερες περιόδους της ελληνικής φιλοσοφίας, μέχρι και την νεοελληνική φιλοσοφία. Ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με κείμενα που ερευνούν ενδελεχώς την μυθική σύλληψη της ψυχής, στοιχεία συναφή με το θέμα της αυτογνωσίας και της επιμέλειας εαυτού που υπάρχουν στο Ιπποκρατικό corpus, όψεις της πλατωνικής προσεγγίσεως της σχέσεως μεταξύ φιλοσοφίας και ιατρικής, την ψυχαναλυτική σκοπιά της πλατωνικής προσεγγίσεως της σωφροσύνης, την σχέση μεταξύ του πλατωνικού έρωτος και της αυτογνωσίας, την νεοπλατωνική ερμηνεία της πλατωνικής προσεγγίσεως της σχέσεως μεταξύ έρωτος, αυτογνωσίας, και Διαλεκτικής, στοιχεία για την στωική προσέγγιση της ηθικής παθολογίας και θεραπείας των παθών, προσεγγίσεις κορυφαίων Βυζαντινών φιλοσόφων και στοχαστών, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Πλήθων (Γεώργιος Γεμιστός), ο Μάξιμος ο Ομολογητής, καθώς και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις που ανήκουν στο πολύτιμο πεδίο της Νεοελληνικής φιλοσοφίας.

ISBN 978-960-02-3546-3

